

MITHRAS JA NN IDAMAISED KULTUSED

– ÜLEVAADE 2016. AASTA SUVEL TOIMUNUD RAHVUSVAHELISEST TEADUSKONVERENTSIST ITAALIAS

Viimastel aastatel on toimunud mitu rahvusvahelist Rooma religiooniloole pühendatud üritust. 2013. aastal toimus Badeni Liidumaa Muuseumis (*Badisches Landesmuseum*) Karlsruhes näitus „Imperium der Götter. Isis, Mithras, Christus. Kulte und Religionen im römischen Reich“, mis oli pühendatud nn idamaistele kultustele Rooma keisririigis.¹ Seoses näitusega avaldas Badeni Liidumaa Muuseum ka sama pealkirja kandva mahuka ja rohkete fotodega artiklitekogumiku, mis ilmus kirjastuste Theiss ja Wissenschaftliche Buchgesellschaft koostöona. Kogumik, mille autoriteks on maailma tuntumad antiikreligiooni asjatundjad, annab hea ülevaate teema praegusest uurimiseisust.² 2016. a. juunis (16.–19.06) toimus otsekui täiendusena nimetatud näitusele rahvusvaheline teaduskonverents „Symposium Peregrinum 2016. The Mysteries of Mithras and other Mystic Cults in the Roman World“. Konverents leidis aset kolmes Itaalia linnas: Tarquinias, Vulcis ja Marinos. Linnade valik ei olnud juhuslik, sest neist kõigist on leitud esinduslik Mithrase pühamu. Kui Vulci ja Marino *mithraeum*’id on tuntud juba pikemat aega, siis Tarquinia *mithraeum* kuulub suhteliselt värskele leidude hulka.

Sümposionil astus ettekannetega üles rohkem kui 80 teadlast kuuetekümnest riigist, nii Euroopast kui ka Ameerikast. Eestit esindas käesolevate ridade autor. Kuigi ettekanded käsitlesid erinevaid Rooma riigis levinud nn idamaiseid kultusi, oli kõige rohkem tähelepanu pühendatud Mithrase kultusele ja sellega seotud arheoloogilistele leidudele.³ Kuigi

¹ Mõiste „idamaised kultused“ kohta vt Jaan **Lahe**, „Idamaised usundid Rooma riigis kui probleem religiooniteaduse ajaloos“ – *Usuteaduslik Ajakiri*, 1/2011 (62), 112–142; Jaan **Lahe**, „Rudolf Bultmann religiooniloolasena“ – *Usuteaduslik Ajakiri*, 1/2012 (63), 85–95; Jaan **Lahe**, „Paradigmamuutusest Rooma keisririigi religiooniloo uurimises 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses“ – *Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri*, 3/2011, 7–16.

² Vt „Karlsruhes on avatud näitus antiikreligioonist“ – <http://kjt.ee/2014/02/karlsruhes-on-avatud-naitus-antiikreligioonist/>.

³ Usuteaduslikus Ajakirjas on kultust käsitletud mitmes artiklis; vt nt Jaan **Lahe**,

Mithrase kultust on uuritud juba rohkem kui sada aastat,⁴ on viimase paarikümne aasta uued leiud pilti tollest muistsest kultusest oluliselt rikastanud; samas pole aga paljud küsimused kultuse sümboolika ega ka sisu kohta kuni tänaseni rahuldavat vastust saanud.

Kuna erinevalt antiiksest gnostitsismist,⁵ mille leviku kõrgaeg katub ajalisel Mithrase kultuse leviku kõrgajaga (II–III saj pKr), ei tunta Mithrase kultust mitte tekstide, vaid eeskätt arheoloogiliste allikate põhjal, oli suur osa konverentsil osalenud uurijatest arheoloogid, kes tutvustasid Mithrase kultusega seotud leide muistse Rooma riigi alalt – Itaaliast (kus mälestiste hulk on suurim⁶), Hispaaniast, Rumeeniast, Ungarist, Horvaatiast, Sloveeniast ja mujalt. Kuigi Mithrase kultus on suhteliselt ühtne kultus, mis levis Britanniast kuni Põhja-Aafrika rannikuni ning Itaaliast kuni Süüria ja Mesopotaamiani (kultuse ühtsus avaldub eeskätt ühtses ikonograafias ja sümboolikas ning raidkirjades leiduvates terminites), võib selles ometi täheldada ka piirkondlikke eripärasid. Viimaste aastakümnete uurimistöö ongi keskendunud nende väljaselgitamisele ja võrdlemisele. Nagu esimeste sajandite kristluses puudus ka Mithrase kultusel ühtne organisatsioon. Kultuse järgijad olid koondunud väikestesse iseseisvatesse rühmadesse („kogudustesse“), mis olid omakorda koonduvad ühe juhi või õpetaja ümber (kultuses oli tema ametlikuks tiitlikuks

---

„Mithra ja Mithras: küsimus Iraani ja Väike-Aasia Mithra kultuse ning Rooma Mithrase kultuse omavahelistest seostest ja Rooma Mithrase kultuse päritolust“ – *Usuteaduslik Ajakiri*, 1/2015 (68), 122–151; Jaan **Lahe**, „Hat der römische Mithras-Kult etwas mit dem Iran zu tun? Überlegungen zu Beziehungen zwischen dem römischen Mithras-Kult und der iranischen religiösen Überlieferung“ – *Usuteaduslik Ajakiri*, 2/2014 (67), 78–110. Vt ka Jaan **Lahe**, „Mithra kultus Rooma keisririigis“ – *Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri* 3/ 2005, 10–30.

⁴ Uurimise alguseks peetakse Belgia teadlase Franz Cumonti teoste ilmumist XIX saj lõpus ja XX saj alguses. Vt uurimisajaloo kohta Lahe, „Hat der römische Mithras-Kult etwas mit dem Iran zu tun?“, 78–80.

⁵ Usuteaduslikus Ajakirjas on ilmunud gnostitsismi kohta mitu artiklit; vt Jaan **Lahe**, „Gnoosis Uues Testamendis kui probleem Uue Testamendi teaduse ajaloos“ – *Usuteaduslik Ajakiri*, 1/2007 (56), 25–58; Jaan **Lahe**, „Rudolf Bultmann religiooniloolasena“ – *Usuteaduslik Ajakiri*, 1/2012 (63), 96–101; Jaan **Lahe**, „Kas gnoosis on olemas? Diskussioon gnoosisse mõiste ja olemuse üle XX sajandi lõpu ja XXI sajandi alguse gnoosisuurimises“ – *Usuteaduslik Ajakiri*, 1/2009 (58), 138–156. Parima ülevaate teemast tervikuna annab Kurt **Rudolphi** teos *Gnoosis. Ühe hilisantiikaegse usundi olemus ja ajalugu*. Tlk Jaan Lahe, Jana Lahe ja Marju Lepajõe (Tallinn: TLU Kirjastus, 2014).

⁶ See on ka põhjus, miks Manfred Clauss arvab, et kultus võiski tekkida Itaalias ja levida sealt teistesse Rooma riigi piirkondadesse (vt Manfred **Clauss**, *Mithras Kult und Mysterium* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013).

„isa“, ld *pater*). Selliseid gruppe on kogu Rooma riigi alalt teada u 550.⁷ Nii *mithraeum*'ide mõõtmed kui ka säilinud rühmaliikmete nimekirjad tõendavad, et keskmiselt kuulus ühte rühma 15–50 liiget. On võimalik, et erinevad „isad“ tõlgendasid ühtesid ja samu ikonograafilisi sümboleid erinevalt, sest nagu enamikul antiikreligioonidel puudus ka Mithrase kultusel kirjalikult fikseeritud ja normeeritud õpetus. Mithrase kultuses kui antiikses kultuses ei olnudki aga põhirõhk mitte õpetusel, vaid rituaalil. Viimasest teame aga väga vähe, sest tegemist on müsteeriumikultusega, milles osalejad ei tohtinud pühitsustoiminguid asjasse pühendamatutele reeta. Ometi on mõnede mitraistlike kujutiste ja ka kristlike autorite vahendusel jõudnud meieni killukesi kultusiniatsiatsioonist. Nii kujutavad nt Napoli lähedal asuva Capua Vetere *mithraeum*'i (asub sealse S. Maria Capua Vetere kiriku all) seinamaalingud stseene pühitsustalitusest, milles pühitsetav pidi olema alasti. Tema silmad ja käed seoti kinni ning ta talutati ohelikku pidi kultusruumi, kus toimus pühitsemine. Maalingutel on säilinud ka kujutis pühitsetavast, kelle poole preester sirutab mõõga, samuti kujutis pühitsetavast, kes lamab maas otsekui surnu.⁸ Ühel Mainzist leitud anumal on kujutatud pärsiapärasest riietuses meest, kes ilmselt on preester, sihtimas noolega tema ees seisvat alasti meest, kes on ilmselt pühitsetav. Arvatavasti on siin tegemist juba erinevate traditsiooniliste kultuuride meesteliitudest tuntud müstilise surma- ja taassünni motiiviga: pühitsetav „surmatakse“ – ta sureb vanale elule ja sünnib uuesti, et alustada uut elu. Nagu viitab Apuleius, oli müstilise surma ja taassünni motiiv oluline ka Isise müsteeriumides.⁹ Kuid on säilinud mälestisi, mis lubavad oletada, et uskumused võisid piirkonniti erineda. Kui Mithrase uuringute isa Franz Cumont väitis, et kultuse kese on zoroastrismile omane idee hea ja kurja võitlusest, siis 1970. a-tel loobusid uurijad sellest

⁷ *Ibid.*, 11.

⁸ Maalingud on publitseerinud M. J. Vermaseren (vt Maarten J. **Vermaseren**, *Mithriaca I. The Mithraeum at S. Maria Capua Vetere* (Leiden: Brill, 1971), värvipildid XXI–XXIII ja XXV–XXVIII).

⁹ Apuleiuse romaani „Metamorfoosid ehk Kuldne eesel“ peategelane Lucius jutustab oma pühitsemisel aset leidnud sündmustest sõnadega: „Ma jõudsin surma piirile ja tuln tagasi, kui olin jalaga Proserpina läve puudutanud, kui olin kõik ürgjõud ületanud. Ma nägin keset ööd päikest heleda valgusega säramas, ma jõudsin allilma jumalate ja ka taevajumalate palge ette ning palvetasin nende poole, kes nad olid käeulatuses“ (XI raamat, 23; tsiteeritud Anne Lille tõlke järgi (Tallinn: Sihtasutus Hortus Litterarum, 1994), 204).

seisukohast tõestusmaterjali puudumise tõttu. XXI saj alguses avastati Süüriast Hawartest aga värviliste seinamaalingutega *mithraeum*, mille ühel maalingul on kujutatud müüri ümbritsetud deemoneid (pilt on tuntud nime all „Pimeduse linn“), kes on tõenäoliselt müüri taha suletud. Teisel pildil on kujutatud hobuse seljast maha tulnud Mithrast, kes hoiab oheliku otsas vangistatud kahe peaga deemonit. Juba *mithraeum*'i esimesena uurinud Poola arheoloog Michał Gawlikowski arvas, et maalinguid võib tõlgendada viitena sellele, et vähemalt Hawartes oli levinud kujutus Mithrasest kui kurjuse vastu võitlejast.¹⁰ Viimasena esineb Mithrase peamine prototüüp, Iraani Mithra, juba Avesta Ahhemeniidide ajastusse (VI–IV saj eKr) kuuluvates tekstides ning sellena astub ta üles ka hilisemas pahlavikeelses (keskpärsiakeelses) apokalüptilises kirjanduses. Konverentsil juhtis sellele seigale tähelepanu Bologna ülikooli professor Tommaso Gnoli.

Kuigi suurem osa konverentsi ettekandeid olid pühendatud konkreetsetele artefaktidele (skulptuurid, reljeefid, kultusesemed) ning väljakaevatud Mithrase pühamutele, käsitlesid mõned ettekandjad ka üldisemat laadi probleeme. Nii rääkis Bukaresti teadlane Dan-Tudor Ionescu astroloogia ja astronoomia mõjust Mithrase kultusele, mis avaldub kultuse rikkalikus astrooloogilises ja astronoomilises sümboolikas. Viimane viitab Mithrasele kui kõiksuse valitsejale. Sellele osutab ka sageli tema käes kujutatud maakera, mida võib tihti kohata juba Mithrase sündi kujutatavatel reljeefidel. Vastavalt antiiksele pärimusele tuleb sümbolit näha ka ruumis endas, milles see sümboolika paiknes – Mithrase pühamus ehk *mithraeum*'is¹¹. *Mithraeum* pidavat sümboliseerima koobast, mis olevat omakorda materiaalse maailma võrdkuju. Astronoomilisest sümboolikast oli ajendatud ka Vermonti ülikooli (USA) professori Luther H. Martini

¹⁰ Michał Gawlikowski, „Hawarti: Preliminary Report“ – *Polish Archeology in the Mediterranean* 10 (1999), 197–204.

¹¹ Nimetus *mithraeum* on tänapäevane kunstlik termin. Antiiksetes tekstides kasutatakse Mithrase pühamu tähistamiseks teisi termineid. Üks sagedasemaid neist on *spelaeum* ('koobas'). Juba vanim kirjalik teade Mithrase kultuse kohta, mis pärineb keiser Domitianuse valitsusajal (st I saj lõpus) kirjutatud luuletajalt Statiuselt, mainib koobast, kuhu Mithras vedas võidetud härja. Kui nimetus „koobas“ oli levinud eeskätt Itaalias, siis Rooma provintsid kasutati pühamu kohta teisi nimetusi – *templum* ('tempel'), *fanum* ('püha piirkond') või *crypta* ('grott'). Kui nimetus *spelaeum* oli spetsiifiline Mithrase kultusele, siis teised mõisted olid Rooma usundis laialt kasutusel. Mõistet *crypta* kasutatakse eriti seoses nümfi kultusega.

Marino *mithraeum*'i
seinamaaling –
Mithras tapab härja
(Jaan Lahe foto).

ettekanne, milles ta arutles Mithrase härjatappu kujutavate reljeefide erinevate tõlgenduste üle. Nn klassikalise tõlgenduse kohaselt, mida esindab uurijate enamik, on härja tapmine ohver, mille kaasnähteks oli inimestele vajalike kultuurtaimede tekkimine (teravili, viinamarjad) – need tärkasid tapetud härja verest ja kasvasid välja tema sabast. Kuid on alternatiivne tõlgendus, mida pooldab ka Martin, ja selle järgi on Mithrase reljeefide puhul tegemist kodeeritud astroloogilise kaardiga, milles härg sümboliseerib Sõnni (ld *taurus*) tähtkuju. Viimasel tõlgendusel on palju pooldajaid just Ameerika mandril (USAs ja Kanadas). Käesolevate ridade autor rääkis Mithrase kuju indoiraani taustast, võrreldes omavahel kolme lähedases suguluses olevat jumalust: India Mitrat, kes esineb juba veedades, Iraani Mithrat, kes on oluline juba Avestas ja Ahhemeniidide raidkirjades, ja Rooma Mithrast, kelle kultus ilmub nähtavale I saj lõpus pKr, ning näitas nende kolme jumaluse erinevusi ja sarnasusi. Ettekanne polemiseeris praegustes Mithrase-uuringutes levinud nn radikaalse teooriaga, mis eitab igasuguseid sidemeid indoeuroopa Mitra/Mithra ja Rooma Mithrase vahel. Itaalia uurija Paolo Rosati (L'Aquila ülikool) käsitles Mithrase kultuse ja kristluse suhteid Rooma *mithraeum*'ide näitel. Kui osal juhtudel on kindel, et kristlased lihtsalt hävitasid *mithraeum*'id, siis võib tuua näiteid ka sellest, kuidas need kujundati ümber kirikuteks. Samas ei ole tänapäeval enam kuigi palju uurijaid, kes esindaksid seisukohta, nagu oleks kristlus laenanud elemente Mithrase kultusest. Viimane seisukoht

oli populaarne XIX saj-l ja XX saj esimesel poolel. Selle seisukoha aluseks olid varakristlike autorite (eriti Justinus Märtri ja Tertullianuse) süüdistused Mithrase järgijate aadressil, et need varastavat kristlastelt ideid. Näiteks pidasid nad Mithrase kultuse püha söömaaega armulaua imitatsiooniks, kuid nagu selgitas oma ettekandes Strasbourgi ülikooli emeriitprofessor Gérard Freyburger, ei ole seda söömaaega tegelikult kuidagi võimalik armulauast tuletada. Mithrase kultuses oli söömaaja kontekst ja ka funktsioon midagi hoopis muud, kui seda on armulaua religioonilooline kontekst ning selle teoloogiline tähendus. Viimast seisukohta on kaitsnud ka tänapäeva Mithrase-uuringute *grand old man*, Frankfurdi ülikooli emeriitprofessor Manfred Clauss.¹²

Kogu Rooma riigi alalt on teada u 250 kohta, kus Mithrase kultus oli levinud.¹³ Kuigi kultusest on säilinud tohtul hulgal mälestisi – ligemale 500 kujutist jumalast, kes alistab ja tapab härja, ning alates 1960. aastast on avastatud (või taasavastatud) ligi 39 templit koos rohkem kui 1000 raidkirjaga¹⁴ –, ei saa ometi väita, et kultuse järgijaskond oleks olnud arvukas. Kuigi Mithrase kultus oli levinud nii Itaalias kui ka provintsidest (kõige ulatuslikumalt Reini ja Maini piirkonnas ning Balkani ja Doonau maadel), ei ole usutat, et tema järgijaskond oleks ületanud paari protsenti Rooma riigi elanikkonnast. Kuigi esimesed teadaolevad kultusega seotud isikud olid sõjaväelased ja neil oli kultuse levikus ka hiljem oma roll, ei olnud nad arvuliselt domineeriv grupp ja seetõttu pole õigustatud ka lausa teaduslikuks dogmaks kujunenud väide, et Mithrase kultus oli „sõjameeste religioon“. Manfred Clauss on koostanud Mithrase järgijate prosopograafia, millest selgub, et rohkem kui 1100-st nimeliselt teadaolevast kultuse järgijast moodustasid sõjaväelased kõigest u 12%. Isegi impeeriumi piirialadel, kuhu olid paigutatud leegionid, ei ületanud Mithrase järgijaskond sõjaväelaste hulgas 20% (erandiks on siin vaid Britannia).¹⁵ Kultuses olid

¹² Vt Manfred Clauss, „Mithras und Christus. Der Streit um das wahre Blut“ – *Imperium der Götter. Isis, Mithras, Christus. Kulte und Religionen im römischen Reich* (Karlsruhe: Badisches Landesmuseum, 2013), 243–249.

¹³ Clauss, *Mithras Kult und Mysterium*, 10.

¹⁴ Richard Gordon, „From Mithra to Roman Mithras“ – *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. Ed. Michael Stausberg, Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina, Anna Tessmann (Chichester: Wiley Blackwell, 2015), 451.

¹⁵ Vt Manfred Clauss, *Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras-Kultes* (Stuttgart: Steiner, 1992).

lisaks sõjaväelastele esindatud ka kõik teised kutsealad ja sotsiaalsed grupid: käsitöölised, ametnikud, vabakslastud ja isegi orjad.¹⁶ Nagu näitas oma ettekandes Sloveenia Primorska ülikooli teadlane Andrej Preložnik, moodustasid praeguse Sloveenia alal ühe olulisema grupi kultuse järgijatest kiviraidurid, kes olid otseselt tegevad ka *mithraeum*'ide ehitajadena ja sisustajatena.

2017. a on plaanitud korraldada uus Rooma riigis levinud nn idamaiste kultustele pühendatud konverents, mille toimumispaik ja toimumisaeg ei ole hetkel veel teada, kuid ei ole välistatud, et ka see leiab aset muistse Rooma riigi keskuses, Itaalias.

Jaan Lahe

---

¹⁶ Vt Clauss, *Mithras Kult und Mysterium*, 36–47. Erinevate sotsiaalsete kihtide ja elukutsete esindajate osalemist Mithrase kultuses on rõhutanud ka nt Robert **Turcan**: *The Cults of the Roman Empire* (Oxford: Blackwell, 1996, 195–245).